

Essay

Radicale verlossing: een respons

Beatrice de Graaf

Universiteit Utrecht, Faculteit Geesteswetenschappen
b.a.degraaf@uu.nl

Ik wil allereerst mijn dank uitspreken aan de respondenten voor de diepgaande studie van mijn monografie, *Radicale verlossing. Wat terroristen geloven*. Het is niet alleen bijzonder eervol, maar ook bijzonder spannend en heel informatief om te horen hoe langjarig onderzoek door zeer gerespecteerde collega's uit het veld wordt opgevat. Ik ben daarom ook verheugd te kunnen constateren dat mijn antwoorden op de hoofdvraag van mijn onderzoek, 'wat geloven terroristen nu eigenlijk, en hoe kunnen we de relatie tussen hun extreme overtuigingen en daden beter in beeld krijgen', door hen allemaal worden gewaardeerd, net als het onderzoeksdesign dat ik heb toegepast. De aanwending van dit specifieke 'eerstepersoonsperspectief' (Peels 2020: 221-238), in combinatie met inzichten uit 'derdepersoonsstudies', wordt door alle respondenten als een 'meer dan welkome aanvulling op de bestaande literatuur' beschouwd.

Graag ga ik dan ook in op de vragen, dan wel kritische kanttekeningen, die de respondenten opwerpen. Ik heb ze als volgt gegroepeerd: 1) wat is precies de aard van mijn 'model', en welke functie heeft het (zie bijdrage Peels en Kindermann in dit dossier), 2) is het wel logisch om een onderscheid aan te brengen tussen religieuze en niet-religieuze radicalisering of radicale verlossing (De Koning, Janse), en 3) heeft de benadering van 'radicale verlossing' slechts een descriptieve, of ook een verklarende waarde (alle respondenten).¹

¹ Ik maak bij het beantwoorden van deze punten uiteraard gebruik van mijn eigen onderzoek en publicatie, *Radicale verlossing* (De Graaf 2021).

Aard en functie van het model van radicale verlossing

De vraag naar aard en functie van mijn benadering van radicale verlossing moet eerst en vooral beantwoord worden met de verwijzing naar mijn 'levensverhalenbenadering'. Op basis van die methodologische aanpak is mijn model een aanzet tot een inductieve, 'grounded theory' van radicale verlossing. Die theorie gaat uit van een narratieve benadering, die als functie heeft een zeer gangbare, vaak voorkomende en vooralsnog niet genoegzaam onderkende 'plot' in kaart te brengen (White 1980: 13), die het verlangen naar radicale verlossing met het uitvoeren van radicale verlossingsdaden combineert (de orthodoxie met de orthopraxis).

Wanneer we de relatie tussen overtuiging, levensbeschouwing, religie en terroristisch geweld beter willen begrijpen, moeten we ons onderzoek naar de narratieven die veroordeelde terroristen hanteren op twee niveaus uitvoeren. Allereerst op microniveau: waar komt die omslag van overtuiging naar eigen actiebereidheid vandaan, en wat is de rol van persoonlijke religieuze overtuigingen en praktijken daarbij? In de tweede plaats is het mesoniveau van belang: wat wordt er aan overtuigingen en praktijken aangeboden, hoe krijgt iemand die ideeën, actieplannen en vooral nieuwe radicale wereldbeelden aangereikt – waar zit overlap tussen de individuele en de groepsverhalen? Met Kruglanski en zijn collega's ben ik inderdaad van mening dat terroristen bij de uitvoering van hun daden een groter netwerk nodig hebben, dat hen verhalen, frames, actierepertoires aanbiedt én hun acties valideert. Als niemand *erkent* dat jij iets voor de oemma (de wereldwijde islamitische gemeenschap), voor de kerk of voor je volksgemeenschap hebt gedaan, en als niemand *herkent* dat jij het doet namens en voor een bepaalde gemeenschap, dan is er ook niemand die er na jouw dood betekenis aan kan toekennen. Het eigen radicale verhaal moet op een golflengte zitten die medestrijders kunnen beluisteren en waarop wereldwijd sympathisanten kunnen intunen.

Dit betekent dat de relatie tussen extreme overtuigingen en terrorisme op een individueel en op groepsniveau onderzocht moet worden. Dat kan op allerlei manieren: via de weg van het kwantitatieve onderzoek, experimentele analyse (door in proefopstellingen en laboratoria overtuigingen en attitudes te meten en na te bootzen) of juist met kwalitatieve analyses en beschrijvingen, longitudinaal of heel antropologisch. Feddes en Doosje (2020) zetten in hun nieuwe boek uiteen hoe complex het fenomeen radicalisering en terrorisme is en hoe ingewikkeld en lastig het is onderzoek empirisch te onderbouwen. Zeker als je niet kiest voor een kwantitatieve experimentele setting waarbij je processen en mechanismen benadert, maar echt met de objecten van onderzoek, terroristen en terrorismeveroordeelden zelf, in gesprek wilt. Toch is dat de methodologie die hier is gekozen: dit boek gaat uit van een narratieve, historiserende en kwalitatieve benadering die berust op zogeheten *thick description en micro history*: gedetailleerde beschrijvingen van levensverhalen.

Die benadering leidt tot een beter 'verstehen', het is dus een *interpretatieve* be-

nadering. Tegelijkertijd brengt deze benadering de *faciliterende factoren* in kaart die niet zozeer strikte lineaire of causale verbanden aanduiden, maar wel nodig zijn om te *sensibiliseren* (als een ‘sensitizing’ model helpt het ons patronen te herkennen), en daarmee toch gedeeltelijk te *verklaren* waarom zoveel personen op grond van verlossingsverhalen tot radicale handelingen komen.

Het onderscheid tussen religieuze en niet-religieuze radicale verlossing

Ik geef in mijn boek inderdaad duidelijk aan dat radicale verlossing niet alleen bestaat als narratief binnen gevestigde religies. Vanuit de sociologie en culturele antropologie wordt inmiddels volop erkend dat het zoeken naar zin, het formuleren van doelen die boven de onmiddellijke eigen levenshorizon uitstijgen, inherent is aan alle menselijke culturen (zoals De Koning ook onderschrijft in zijn respons). De mens is een religieus wezen, in goede en in kwade zin; vrijwel iedereen gelooft wel in een hoger doel (transcendent of immanent) en heeft daar iets voor over. Ons ‘altruïstische gen’ dat tot inzet voor de gemeenschap en inzamelingsacties leidt, brengt ook uitsluiting voort en de stigmatisering van vermeende vijanden van de gemeenschap. Waar een onvolmaakt en gebroken beeld van het hier en nu wordt waargenomen en er een ideaal achter de horizon wordt geprojecteerd, moet er gewerkt, geïnvesteerd, betaald, gebloed en geleden worden om dat ideaal dichterbij te halen. Verlossing, het aflossen van een schuld om die toekomst veilig te stellen, komt op die manier als narratief en ook als persoonlijk ‘plot’ in vrijwel alle ideologieën in meer of minder sterke mate terug. In het verleden zijn mensen geradicaliseerd om hun ras, natie, stam of voetbalclub te verdedigen. (Zeker in de voetbalwereld keren religieuze motieven vaker terug, denk aan Johan Crujff, die in Barcelona de bijnaam ‘El Salvador’ [de Verlosser] kreeg.) De vraag is dus niet of verlossing alleen een rol speelt in religieuze contexten, maar *hoe* er vorm aan de sociale beleving van verlossing wordt gegeven. Hoe wordt verlossing verhaald, genormeerd en voorgeschreven (en door wie)? Waaruit bestaat de vermeende schuld of boete, wie moet die vereffenen en op welke wijze; met andere woorden: welke handelingen, orthopraxis, worden er aan de orthodoxie gekoppeld? Het maakt dus nogal uit hoe het idee van radicale verlossing wordt ingevuld en gevalideerd door een bijbehorende gemeenschap en levensbeschouwing.

Natuurlijk is religie daarbij wel vaak een versterkende factor: als concrete ethische praktijken vanuit heilige schriften kunnen worden gedictieerd, of wanneer daders door voor hen gezaghebbende leiders of gezagsdragers binnen hun gemeenschap of levensbeschouwing beloningen in het hiernamaals in het vooruitzicht worden gesteld, zijn dat extra argumenten die het motief van verlossing een sterkere legitimiteit en overtuigingskracht geven.

Maar ook seculiere levensbeschouwingen kennen hun verlossingsdaders. Denk aan de zelfmoordterroristen van de Tamiltijgers (Itte), de militante bevrijdingsbe-

weging in Sri Lanka die vanaf het einde van de jaren tachtig honderden aanslagen pleegde. Die daad werd als symbool van heilige opoffering gezien, en de daders werden als helden met religieuze rituelen begraven en in tempeltjes bijgezet. Die rituelen leken op hindoestaanse praktijken van offeren en reinigen; zo probeerden de Tamils hun achterban te verenigen in collectieve rouw, hen daarna mee te nemen in een geloof in vernieuwing en wedergeboorte door de daad van de verlossing van hun martelaren, om zo nieuwe rekruten voor de strijd te mobiliseren. Dit soort expliciet religieuze praktijken belichaamt een vorm van transcendentie die we terugzien bij een organisatie die als een seculiere, nationale bevrijdingsbeweging te boek staat (Roberts 2005: 82).

Wat uit dit voorbeeld ook blijkt, is dat de radicaliteit en de dimensie van de verlossing sterk afhangen van de *erkenning en de herkenning* ervan 1) in bestaande Schriften en rituelen, en 2) door een grotere groep gelovigen. Een radicale daad van verlossing krijgt meer legitimiteit wanneer die onderdeel is van een meer gevestigde, strikte, erkende levensbeschouwing, religie, partij of religieuze organisatie, of wanneer er reeds manifesten, fatwa's of andersoortige heilige teksten en oproepen zijn uitgevaardigd. Terroristen zijn dan de mensen die bereid zijn het verst te gaan in opdracht van hun overtuiging: ze hebben daar, zoals bekend, niet alleen hun eigen², maar ook ons leven voor over.

In de bijdrage van Annelotte Janse is er bij Rodgers wellicht sprake van een verlossingsmotief. Maar het voorbeeld dat zij aan het einde aanhaalt, de aanslag op een spa in Atlanta, waarbij Robert Aaron Long acht mensen doodschoot, waaronder acht vrouwen met een Aziatische achtergrond, is eigenlijk nog sterker. Want Long onderbouwt zijn verlossingsdaad met 'rechtvaardigingen' ('vechten tegen seksuele verleidingen', 'rein en zuiver blijven') die hij direct put uit de mythologie (teksten en praktijken) van het strenge, Amerikaanse evangelicale christendom. Zijn 'papieren' zijn theologisch niet 'nieuw', of idiosyncratisch, zoals bij sommige incels wel het geval lijkt te zijn, maar zijn narratieve frames en overtuigingen overlappen met getuigenissen en oproepen van andere evangelicale christenen. Ook hier lijkt het erop dat een dader gebruik maakt van een reeds lang bestaande en diepe 'reinheids-' of 'zuiverheidscultuur' binnen een religieuze traditie, en daarmee zijn verlossingsnarratief een sterkere basis en resonantie geeft. Maar daarbij moet altijd worden onderzocht of die resonantie en 'validering' vanuit een gemeenschap er inderdaad ook echt is, of dat het een verzinsel blijft in het hoofd van de dader (Silk 2021).

Descriptief versus verklarend/prospectief

Met deze studie had ik inderdaad het plan om bij te dragen aan het ontwikkelen van verklarende, diepergravende inzichten die ons iets leren over het verband tussen overtuiging, transcendentie en actiebereidheid. Maar zoals gezegd, mijn insteek

² Ik heb het hier dus niet over mensen die bereid zijn voor hun geloofsovertuiging of opvattingen onder druk van vervolging te sterven, maar over mensen die die overtuiging gebruiken om zelf geweld tegen anderen te plegen.

was eerst en vooral descriptief en inductief. Door terrorismeveroordeelden hun eigen verhaal te laten vertellen, wilde ik hun levensrelazen reconstrueren, die ik vervolgens naast de beschikbare biografische data uit andere bronnen heb gelegd (media, rechtbankverslagen, processen-verbaal en, wanneer mogelijk, interviews met derden). Ik heb daarbij vooral gelet op momenten van transitie (overgangen) en keerpunten in iemands leven, en heb geprobeerd in kaart te brengen hoe de gesprekspersonen daar zelf duiding en betekenis aan gaven, toen en nu. Bij die plotwendingen, die volgens de geïnterviewden zelf tot omarming van radicaal gedachtegoed en de deelname aan terroristische acties leidden, stond ik uitvoerig stil.

Het was niet mijn bedoeling om geobjectiveerde levensverhalen van terroristen in de mal van bestaande radicaliseringmodellen te passen en die te bevestigen dan wel te ontkrachten. Het was eerder omgekeerd, ik wilde de rijke schakering en veelkleurige (hoe duister soms ook) verhalen laten zien die veroordeelde terroristen vertellen, en waarin ze elkaar ook herkennen en motiveren. Daarom ben ik het niet helemaal met Martijn de Koning eens dat deze verhalen slechts een $n=1$ -waarde hebben. Dit onderzoek benaderde de levensverhalen vanuit een ander gezichtspunt: namelijk vanuit het perspectief van de betekenisgeving door de extremisten zelf, om op die manier te onderzoeken of er zoiets bestaat als een generiek narratief bij meerdere personen – en dat bleek het geval. Dat leidt weliswaar tot een grote verscheidenheid en ambivalentie van verhalen, maar er zijn wel lijnen en patronen te herkennen.

Wat mij daarbij ook is opgevallen, is dat er grote overeenkomsten bestaan tussen de narratieven van terrorismeveroordeelden vanuit verschillende richtingen, wat (Martijn de Koning benoemt dat ook) wijst op grote overeenkomsten tussen processen van radicalisering of radicale zingeving óver de grenzen van terroristische ideologieën heen. Er zou dus meer onderzoek verricht moeten worden naar de vraag of ‘religie’ wel zo’n goed begrip is om de ene vorm van terrorisme van de andere te onderscheiden. Er lijken veel meer dwarsverbanden en hybride tussenvormen tussen religie en levensbeschouwing te bestaan, zeker als je het bekijkt vanuit het perspectief van de sociale psychologie, sociologie en antropologie.

De notie van radicale verlossing die ik voor dit onderzoek als richtinggevend concept³ gebruik, is dan ook niet afkomstig uit de religiewetenschappen (die dit heel afgebakend en geïsoleerd ‘per religie’ onderzoeken), maar gebaseerd op onderzoek van Dan McAdams, zoals ik in mijn boek en ook in de inleiding bij dit dossier heb uitgelegd. Dit concept koppelt de inzichten van McAdams over narratieven die bepaalde generatieve personen gebruiken aan de wijze waarop terroristen zelf hun daden beschrijven en erover vertellen. Dat betekent dat mijn benadering inductief is, en descriptief. Het is een serie individuele verhalen, die ik systematisch heb opgetekend. Vanuit die systematische beschrijvingen leid ik vervolgens bepaalde in-

³ Een richtinggevend of ‘sensitizing’ concept is een begrip dat richting geeft in een nog niet opgeklearde samenhang van sociale relaties, patronen en oorzakelijke verbanden. Het begrip komt voort uit de methodologie van de Grounded Theory Approach, die ik in hoofdstuk 8 van mijn boek verder uitwerk.

zichten af over het concept ‘radicale verlossing’, die ik samenvoeg tot een ‘grounded theory’. Met behulp van die theorie kan het verlossingsnarratief generieker worden toegepast: op meerdere vormen van terrorisme, over meerdere perioden en in meerdere plaatsen. Niet om te ‘voorspellen’ of iemand sneller geweld zal gebruiken, maar wel om inzichtelijk te maken hoe en in welke handelingen en praktijken iemand het radicale verlossingsnarratief in een ‘praktijk’ van ‘zuiver handelen’ zal inzetten. En, om zoals hierboven aangeduid, faciliterende voorwaarden en factoren te laten zien. Met die laatste stap zit er dus ook een ‘verklarend’, sociaalpsychologisch element in.

Ik heb veel minder mensen geïnterviewd en onderzocht dan McAdams. Voor een verdere onderbouwing van het model van radicale verlossing dient dus nog meer onderzoek te volgen. Dat betekent dat het inderdaad een ‘temporele’ (Peels en Kindermann), maar ook een iteratieve cyclus is, die door radicaliserende jongeren al dan niet tot het bittere einde kan worden uitgevoerd. Wellicht zou je het zo kunnen formuleren: mijn onderzoek voorspelt in het geheel niet wie er waarom en wanneer overgaat tot radicale verlossing. Maar het biedt wel een houvast om het narratief te herkennen wanneer zich dit voordoet.

Bovenal: ik wilde met mijn onderzoek onderstrepen dat er méér in het spel kan zijn dan de geijkte theorieën over wraak, roem of reactie suggereren. Zingeving en verlangen naar transcendentie, gekoppeld aan de activering van een eigen verlossingsnarratief, moeten als een eigenstandige verklaringsfactor worden meegewogen. Daders gelóven dikwijls ook echt in hun daad, of gaan er al doende in geloven en creëren zo hun eigen performatieve verlossingsverhalen. En dat ‘geloven’ beperkt zich niet tot zogenaamd religieus geïnspireerde terroristen; ze halen allemaal ergens een overtuiging en ‘geloof’ vandaan. De functie van mijn benadering is dan ook exploratief, en signalerend, en vooral bedoeld om die krachtige combinatie van extreme overtuigingen (orthodoxie) en zuivere daden (orthopraxie) nog serieuzer te nemen en beter te leren begrijpen – en het liefst dit ook in verder onderzoek te testen en uit te werken.

Met behulp van de prachtige en inspirerende bijdragen in dit dossier kan die weg zeker verder worden ingeslagen.

Literatuur

- Bowen GA (2006) Grounded Theory and Sensitizing Concepts. *International Journal for Qualitative Methods*, 5(3): 12–23. DOI:10.1177/160940690600500304.
- Feddes AR, Nickolson L, Mann L en Doosje B (2020) *Psychological Perspectives on Terrorism*. London: Taylor & Francis.
- Graaf B de (2021) *Radicale verlossing. Wat terroristen geloven*. Amsterdam: Prometheus.

-
- McAdams DP (2006) *The redemptive self: Stories Americans live by*. Oxford: Oxford University Press.
- McAdams DP, Reynolds J, Lewis M, Patten AH en Bowman PJ (2001) When bad things turn good and good things turn bad: Sequences of redemption and contamination in life narrative and their relation to psychosocial adaptation in midlife adults and in students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(4): 474–485. DOI:10.1177/0146167201274008.
- Peels R (2020) Responsibility for Fundamentalist Belief. In: McCain KR en Stapleford S (red.) *Epistemic Duties: New Arguments, New Angles*. Oxford: Routledge.
- Roberts M (2005) Saivite symbols, sacrifice, and Tamil Tiger rites. *Social Analysis: The International Journal of Anthropology*, 49(1): 67–93. DOI:10.3167/015597705780996200.
- Silk M (2021) The purity culture of Robert Aaron Long's church. *Religion News Service*, 22 maart, religionnews.com/2021/03/22/the-purity-culture-of-robert-aaron-longs-church/.
- White H (1980) The Value of Narrativity in the Representation of Reality. *Critical Inquiry*, 7(1): 5–27. DOI:10.1086/448086.
-

Over de auteur

Beatrice de Graaf is faculteitshoogleraar Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht en bekleedt de leerstoel Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen. Ze is historicus en verricht onderzoek naar terrorisme, crisis, conflict en veiligheid vanaf de negentiende eeuw tot heden. Ze is onder meer redacteur van *Terrorism and Political Violence* en van *Journal for Modern European History*. Met haar boek *Fighting Terror After Napoleon* (Cambridge 2020) won ze in 2022 de Arenbergprize for the Best Book in European History. Ze ontving in 2018 de NWO-Stevinpremie voor haar onderzoek.